

А. В. Семянькевіч

Установа адукацыі “Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт”,
кафедра беларускай мовы і літаратуры

АДУШАЎЛЁНЫЯ НАЗОЎНІКІ *PLURALIA TANTUM* У ГРАМАТЫЧНАЙ СІСТЭМЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

В статье анализируется группа одушевленных существительных, которые имеют граммему только множественного числа, в белорусском языке. Автор исследует семантические, морфологические, словообразовательные и функционально-прагматические факторы их плюрализации.

The article analyzes a group of animate nouns used only in the plural. The author studies semantic, morphological, derivational, functional and pragmatic pluralization factors.

Ключевые слова: одушевленные существительные, существительные *pluralia tantum* (плюративы), плюрализация, субстантивация, субстантиваты, граммема множественного числа, лексикализация, словообразовательный фактор, белорусский язык.

Key words: animate nouns, *pluralia tantum* nouns (pluratives), pluralization, substantivization, substantives, plural number grammeme, lexicalization, derivational factor, Belarusian.

Вывучэнне *pluralia tantum* у сучаснай лінгвістыцы па-ранейшаму застаецца актуальнай праблемай. У рэчышчы новай парадыгмы мовазнаўчых даследаванняў, скіраваных на пошукі прычын моўных з'яў праз прыз-

му антрапацэнтрызму, па-новаму асэнсоўваецца і з'ява дэфектнасці субстантыўнай парадэгмы. У межах фармальна-апісальнай граматыкі плюратывы нярэдка пазіцыянавалі як несістэмную, анамальную, рэліктавую і непрадуктыўную групу субстантыўнай лексікі, між тым, яна застаецца стабільнай і дынамічнай на працягу многіх стагоддзяў. Множналікавыя назоўнікі з'яўляюцца неад'емнай часткай граматычнай сістэмы многіх моў, і ў тым ліку беларускай, прычым такой часткай, якая звязана з тыпалагічнымі асаблівасцямі гэтых моў. Таму аналіз намінатыўных, камунікатыўна-прагматычных і стылістычных функцый назоўнікаў *pluralia tantum* дае магчымасць паглыбіць і сістэматызаваць веды аб лексіка-граматычным ладзе беларускай мовы.

Сярод назоўнікаў з грамай толькі множнага ліку, ёсць такія, парадэгма якіх адпавядае марфалагічнаму правілу $B=P$. Паводле гэтай граматычнай уласцівасці іх трэба аднесці да адушаўлёных. Семантычны аналіз паказвае, што такія плюратывы паддаюцца лексіка-граматычнай тыпізацыі.

1. Самай шматлікай па колькасці адзінак лексічнай групай адушаўлёных назоўнікаў *pluralia tantum* з'яўляюцца **назоўнікі, якія ўтварыліся шляхам субстантывацыі атрыбутыўных форм**. Сярод іх вылучаецца дзве тэматычныя групы: а) назоўнікі-тэрміны, якія называюць адзінкі класіфікацыі жывёльнага свету: *вывучаю аленевых, бясківічных, вярблюдавых, жвачных, сабачых, лапчостаногіх, капытных, мышыных, няпарнакапытных, пустарогіх і да т.п.*; б) назвы сукупнасці асоб: *астатнія, адсутныя/прысутныя, дамашнія, мае, твае, свае, вашы, нашы, усе, блізкія, родныя, многія/нямногія, маладыя, старыя, выбраныя, левыя, правыя, белыя і чорныя* (у значэнні 'адзін з двух бакоў, якія ўдзельнічаюць у гульні ў шашкі або шахматы'). Такая выразная тыпізацыя множналікавых адушаўлёных субстантыватаў сведчыць аб тым, што семантычныя зрухі, якія адбываюцца пры змене катэгарыяльнага статусу, у мове мадэлююцца, аб чым слухна зазначае А.С. Кубракова: "Пераходам з аднаго граматычнага разраду ў іншы дасягаецца стварэнне такога наймення, семантычную структуру якога можна прадказаць, прычым прадказаць як таму, што новае найменне атрымлівае ў гэтым акце новыя пажаданыя агульнакатэгарыяльныя граматычныя характарыстыкі, так і таму, што новае найменне можа атрымаць новыя пажаданыя лексічныя характарыстыкі" [1, с. 73]. Гэтыя "новыя лексічныя характарыстыкі" ў сукупнасці з граматычнымі вядуць да таго, што адасобленыя ад зыходнай лексемы словаформы пачынаюць успрымацца незалежна ад яе, ператвараючыся ў асобнае слова – новую самастойную лексему. Адбываецца лексікалізацыя часткі словаформ слова, ператварэнне іх з факта граматыкі ў факт слоўніка.

Дэнататыўнай падставай лексікалізацыі менавіта грамемы множнага ліку з'яўляецца структурны кампанент зборнасці ў семантычнай структуры вышэйпералічаных адзінак. Падрабязны структурна-семантычны аналіз механізмаў утварэння і функцыянавання субстантыватаў *pluralia tantum* зроблены аўтарам у артыкуле “Множналікавыя субстантываты ў сучаснай беларускай мове” [2].

2. Другую групу ўтвараюць **множналікавыя назоўнікі, якія называюць сукупнасць асоб, аб'яднаных агульнай прыкметай**: 1) сваяцкімі адносінамі (*бацькі, маладажоны, дваіняты, траіняты, небажаты*); 2) гэндарнай прыналежнасцю (*жанкі, мацёркі, дзяўчаты, хлопцы*); 3) адносінамі пераемнасці пакаленняў (*дзяды, нашчадкі*); 4) лексема *людзі*. Плюратывы гэтай лексіка-тэматычнай групы можна тыпізаваць паводле словаўтваральных і камунікатыўна-функцыянальных параметраў. Гэта дае магчымасць сістэматызаваць фактары іх плюралізацыі.

2.1. Адушаўлёныя назоўнікі *pluralia tantum*, **утвораныя пры дапамозе суфікса -ят-(ы)**: *дваіняты, блізняты, траіняты, дзяўчаты, небажаты*. Прадуктыўнасць гэтага словаўтваральнага тыпа ўзрастае ў дыялектным варыянце беларускай мовы (*дашчаляты, дзеўчаняты, маладзяты, малянцаты, маляты, рабяты, хлопцы*). Асноўным фактарам плюралізацыі гэтых назоўнікаў з'яўляецца структурна-канструкцыйны – дэмінітыўны суфікс *-ят-(ы)*, які афармляе множналікавую субстантывую аснову (напр., *штушаняты, шчаняты, вачаняты*). Лексікаграфічныя даведнікі па-рознаму рэпрэзентуюць вытворныя з гэтым дэрыватам. Назвы маладых істот традыцыйна прэзентуюцца як карэлятыўная форма множнага ліку (*шчаня – шчаняты*). Такая падача ў тлумачальных слоўніках з'яўляецца, на нашу думку, рацыянальнай, бо семантычных адрозненняў паміж кампанентамі такіх пар няма. Аднак у такім выпадку суфікс трэба кваліфікаваць не як словаўтваральны фармант, а як граматычны паказчык множнага ліку (разам з флексіяй). Кваліфікацыя суфікса *-ят-(ы)* як асемантычнага канструкцыйнага элемента плюральнай асновы нам уяўляецца неапраўданай, бо яго “асемантычнасць” не з'яўляецца з'явай дыяхранічнага парадку.

Наяўнасць у беларускай мове шэрагу плюральнааформленых вытворных з гэтым суфіксам сведчыць аб тым, што ў мове выпрацавалася словаўтваральная мадэль, характэрная менавіта для *pluralia tantum*. Сцвярджаць гэта дае магчымасць агульнае значэнне дэрывата, бо ўсе вышэйпералічаныя назоўнікі называюць маладых (ці малых) істот. Безумоўна, мадыфікацыйная словаўтваральная функцыя дэрывата кантэкстава абумоўленая, што ўвогуле характэрна для дэмінітыўных суфіксаў. Выключэннем з гэтага шэрагу з'яўляюцца словы *блізняты* і

трайняты, якія могуць называць і дарослых людзей. Аднак няўнасць у дыялектах формы *блізня* сведчыць аб анамасеалагічным адзінстве значэння гэтага суфікса ў парах *шчання – шчаняты*, *блізня – блізняты*. Дэмінутыўная функцыя суфікса выяўляецца і ў неадусаўлёных плюратывах (*вачаняты*, *грашаняты*, *ручаняты*).

Такім чынам, можна гаварыць аб сістэмным характары плюралізацыі вытворных з суфіксам *-ят-(ы)*. Таму мы лічым, што ў граматычных слоўніках карэктнай формай прэзентацыі такіх вытворных будзе размяшчэнне іх як самастойных адзінак.

2.2. Адушаўлёныя назоўнікі *pluralia tantum*, якія ўтварыліся шляхам лексікалізацыі форм множнага ліку: *бацькі* 1. ‘бацька і маці’, 2. ‘папярэднія пакаленні, продкі’; *дзяды* ‘продкі’, *нашчадкі* ‘людзі будучых пакаленняў’. Семантычнае ўтварэнне плюратываў з’яўляецца ўніверсальным жывым намінацыйным працэсам у мовах, фарміраванне якіх абапіралася на эліптычны плюраль. Можна гаварыць аб тым, што ў беларускай мове выпрацавалася пэўная семантычная (метанімічная) мадэль плюралізацыі дыстрыбутыўных форм множнага ліку назоўнікаў, якія абазначаюць асоб паводле стасункаў пераемнасці пакаленняў. Сукупнасць асоб намінуюць і іншыя лексікалізаваныя формы, напр., *кадры* 1. ‘пастаянны склад войска, які не дэмабілізуецца ў мірны час’, 2. ‘асноўны склад прадпрыемства ці ўстановы’, *рады* ‘сукупнасць людзей, аб’яднаных якімі-н. адносінамі ці арганізацыяй’, *колы* ‘грамадскія ці прафесіянальныя групы людзей’, *улады* асобы з урадавымі паўнамоцтвамі; начальства’, *вярхі* ‘вышэйшыя, кіруючыя колы грамадства’, *нізы* ‘шырокія пласты працоўнага народа’, але яны не дэманструюць марфалагічнае правіла В=Р (*аналізую кадры*, *чакаем улады*) і таму не могуць быць аднесеныя да адушаўлёных. Магчыма, іх неадусаўлёнасць дэтэрмінуецца іх сінтагматычнымі сувязямі з дзеясловамі, якія ў сваю чаргу залежаць ад спецыфікі механізму лексікалізацыі. Гэтыя плюратывы ўтварыліся шляхам метафарычнага пераносу, прычым ў семантычнай структуры ўтваральнай асновы няма кампанента “назва асобы”. У лексікаграфічных крыніцах па-рознаму фіксуюцца плюральныя формы такіх назоўнікаў. Напрыклад, у Тлумачальным слоўніку форма *вярхі* размяшчаецца як самастойная лексічная адзінка, а *нізы* – як адно са значэнняў полісеманта *ніз* з паметай “толькі мн.”.

2.3. Адушаўлёныя назоўнікі *pluralia tantum*, якія называюць сукупнасць асоб жаночага полу, маркіраваныя суфіксам *-к-*: *мацёркі* (*мацярыкі*), *жанкі*. Слоўнікі прэзентуюць іх як размоўныя лексічныя варыянты карэлятыўнай пары *жанчына – жанчыны* і нязменнага *маці*. Кантэкставы аналіз паказвае, што плюратывы *жанкі* камунікатыўна

запатрабаваны і ў стылістычна нейтральным ужыванні і не канкуруе з формай *жанчыны* толькі ў тэрміналагічным значэнні.

2.4. Назоўнік людзі, і яго азначныя формы людцы, людзейкі, людзюхны. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы фіксуе гэты плюратыў як самастойную лексему, але адзначаныя граматычныя паметы не “праясняюць” яго марфалагічны статус: “адз. няма. 1. Мн. да чалавек” [3, с. 68]. У дыяхранічным аспекце гэта таксама лексікалізаваная форма множнага ліку. У сучаснай беларускай мове гэта полісемантычная лексічная адзінка з вялікім прагматычным патэнцыялам, якую мэтазгодна, на нашу думку, прэзентаваць менавіта як *pluralia tantum*.

Такім чынам, аналіз паказвае, што *pluralia tantum* прысутнічаюць і ў разрадзе адушаўлёных назоўнікаў, прычым яны паддаюцца сістэматызацыі як па фармальна-граматычных параметрах, так і па семантычных.

Літаратура

1. Кубрякова, Е. С. Дери́вация, транспози́ция, конверсия / Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1974. – № 5. – С. 64–76.
2. Семянькевіч, А. В. Множналікавыя субстантываты ў сучаснай беларускай мове / А. В. Семянькевіч // Вестник Минского гос. лингв. ун-та. Сер. 1, Филология. – 2004. – № 4 (16). – С. 154–164.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / пад аг. рэд. К. К. Атраховіча. – Мінск : БелСЭ, 1979. – Т. 3. – 672 с.